

Death and Effects on The Child

Nazan KAYTEZ

Department of Child Development, Faculty of Health Sciences, Çankırı Karatekin University, Çankırı, TURKEY

ORCID: 0000-0001-8232-8947

ABSTRACT

It is inevitable for children to meet the concept of death, which is defined as the end of life. Children may lose a relative, see a dead animal outside, and encounter the concept of death in the story texts they read, in daily life or in the news. To help children in such situations, it is necessary to know how children of different age groups perceive and react to death. Children react variously to death or loss. The reactions of children vary according to their age, level of development, personality traits and relationship with the deceased. One of the most important factors affecting children's reactions is the way of reporting death. Many adults avoid talking to children about death. However, the child's ability to cope with the grief process in a healthy way after the loss depends on the approach of adults to the child. For this reason, it is very important to give the child the death news correctly. Based on this idea, the development of the concept of death in children according to developmental stages and its effects on children were explained in the study, and information was given about how death should be explained to children.

Key words: Child, Developmental stages, Perception of death, Grief.

Ölüm ve Çocuk Üzerindeki Etkileri

ÖZET

Yaşamın sona ermesi olarak tanımlanan ölüm kavramı ile çocukların tanışması kaçınılmazdır. Çocuklar bir yakını kaybedebilmekte, dışarıda ölmüş bir hayvan görebilmekte, okudukları hikâye metinlerinde, günlük yaşamda ya da haberlerde ölüm kavramıyla karşılaşabilmektedirler. Bu gibi durumlarda çocuklara yardımcı olabilmek için, farklı yaş gruplarındaki çocukların ölümü nasıl algıladıklarını ve ölüme nasıl tepki gösterdiklerini bilmek gerekmektedir. Çocuklar ölüm ya da kayıp karşısında çeşitli tepkiler verebilmektedirler. Çocukların vermiş oldukları tepkiler yaşına, bulunduğu gelişim düzeyine, geçmişte ölüme ilgili bir deneyim yaşayıp yaşamama durumlarına ve ölen kişiyle olan ilişkisine göre farklılık göstermektedir. Çocukların tepkilerini etkileyen en önemli faktörlerden birisi de ölüm haberinin veriliş şeklidir. Birçok yetişkin çocukla ölüm hakkında konuşmaktan kaçınmaktadır. Oysa kayıp sonrası çocuğun yas süreciyle sağlıklı bir şekilde baş edebilmesi yetişkinlerin çocuğa yaklaşımına bağlıdır. Bu nedenle çocuğa ölüm haberinin uygun bir şekilde verilmesi çok önemlidir. Bu düşünceden hareketle çalışmada gelişim dönemlerine göre çocuklarda ölüm kavramının gelişimi ve çocuklar üzerindeki etkileri açıklanmış, ölümün çocuklara nasıl anlatılması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çocuk, Gelişim dönemleri, Ölüm algısı, Yas.

GİRİŞ

Hakkında konuşulması belki de en zor konulardan birisi olan ölüm, bir canlının (insan, hayvan, bitki) yaşamının sona ermesi olarak tanımlanmaktadır (Willis 2002). Ölüm, organların iş göremez hale gelmesiyle birlikte biyolojik varlığın son bulması olarak da ifade edilmektedir. Ölüm kavramı, yaşamın her döneminde bireyi meraklandırmakta ve korkutmaktadır. Özellikle çocukluk döneminde bu merak ve korku daha da artmaktadır (Slaughter 2005). Dyregrov (2008) e göre çocuklar ölüm kavramını çok erken yaşlarda anlayabilmekte ve ölüme ilişkin duygusal tepkiler gösterebilmektedirler. Bağlanma teorisinin kuramcısı Bowlby'e (1980) göre çocuklarda ölüm kavramı on yedi ay civarında gelişmeye başlamaktadır. Bu aylarda özellikle ayrılık ve kayıp gibi durumlarda bebeklerde üzüntü, reddetme ve çaresizlik gibi tepkiler gözlemlenebilmektedir.

Çocuklar için ölüm hep merak edilen bir konu olmuştur. Çocuklar özellikle üç-altı yaşları arasında ölüm kavramıyla karşı karşıya gelmektedirler (Yörükoğlu 2004). Dolayısıyla bu yaşlarda çocuklar ölümü anlamlandırmak için sık sık soru sormaya başlarlar. Çocukların sordukları soruların sabırla anlaşılır bir şekilde yanıtlanması çocuğun ölümü doğru bir şekilde algılayabilmesi açısından çok önemlidir. Çocukların ölümle ilgili sordukları sorular ve ölüme gösterdikleri tepkiler gelişim dönemlerine göre farklılık göstermektedir (Berk 2013).

Çocukların ölüm kavramına ilişkin gösterdikleri tepkileri etkileyen en önemli faktörlerden birisi de ölümün çocuğa anlatılış şeklidir. Bu nedenle yetişkinler çocuğa ölümle ilgili açıklama yapmak zorunda kaldıkları zaman mutlaka çocuğun yaş ve gelişimsel özelliklerini göz önünde bulundurmalı ve bazı hususlara dikkat etmelidirler (Şahin Zeteroğlu 2018).

Gelişim Dönemlerine Göre Çocuklarda Ölüm Kavramı

Çocukların yaş ve gelişim dönemlerine göre ölüm algıları farklılık göstermektedir. Aşağıda farklı yaş dönemlerine göre ölüm kavramının nasıl algılandığı açıklanmaktadır.

Sıfır-iki Yaş: Bebekler bu dönemde ölüm, yas, kayıp gibi kavramları algılayamazlar ancak fizyolojik ve duygusal ihtiyaçları karşılanmadığında ölen kişinin yokluğunu hissedebilirler. Ölen kişinin ses, koku gibi özelliklerine özlem duyarlar (Yıldız 2004). Ölümle ilgili bildikleri tek şey sürekli

çevresinde bulunan kişinin artık olmadığıdır. Bebeğe bakım veren kişinin ölümü sonrası bebeklerde beslenme, uyku ve tuvalet alışkanlıklarında birtakım değişiklikler meydana gelebilir. Özellikle annesini kaybeden bebeklerde bilişsel, fiziksel ve duygusal gelişimde problemler ve depresyon belirtileri görülebilir. İlk altı-dokuz ay arasında bebekler annelerini tanırlar ve kayıp sonrası (annenin ölümü) annesinin yerine geçecek kişiyi kabullenebilirler ancak dokuzuncu aydan sonra eğer anneye güvenli bağ kurulmuşsa, annesinin yerine geçecek kişiyi çok çabuk kabullenemeyebilirler (Slaughter ve Griffiths 2007).

Üç-Altı Yaş: Bu dönemde çocuklar ölümü uyku ve geçici bir ayrılık olarak algırlarlar ve ölen kişinin geri döneceğini düşünürler. Ölen kişiyle birlikte yapacaklarından bahsedebilirler. Dönemin sonlarına doğru ölen kişinin geri dönmeyeceğini yavaş yavaş algılamaya başlarlar. Kendi yakınlarının ölmeyeceğini, yaşlı ya da hasta kişilerin öleceğini düşünebilirler. Bu yaş aralığındaki çocuklarda kayıp sonrası ağlama, öfke nöbetleri, artan bağımlılık davranışları ve kazanılmış becerilerde gerileme gibi tepkiler görülebilir. Eğer çocuğa ölen kişinin uyuduğu söylenildiyse uykuyla (kâbuslar, uyumak istememe, uyanamamaktan korkma vb.) ilgili problemler de gözlenebilir (Şahin Zeteroğlu 2018).

Altı-Dokuz Yaş: Çocuklar için kayıp ve yas büyük üzüntü veren zorlu bir süreçtir. Bu dönemde çocuklar ölümün bir son olduğunu ve ölen kişinin geri dönmeyeceğini fark ederler. Ölen kişinin artık nefes almadığını, konuşamayacağını ya da hareket edemeyeceğini bilirler. Bu nedenle aileden birinin kaybına güçlü tepkiler gösterebilirler. Özellikle dokuz yaşından önce ölümü bir ceza olarak algılayabilir, bu durumun nedeni olarak kendilerini suçlayabilirler. Çocuğun bu suçluluk duygusuna kapılmaması için ölen kişinin ölüm sebebi çocuğa mutlaka uygun bir şekilde anlatılmalıdır (Dülgerler, Engin ve Çam 2005). Ölümle karşılaşan bu yaş grubundaki çocuklarda depresyon, saldırganlık, alt ıslatma, uyku bozuklukları, gece kâbusları, yeme bozuklukları, ölen kişiye ait bazı özellikleri taklit etme gibi davranışlar da gözlenebilir. Patolojik bir durum söz konusu olmadığı müddetçe bu durum normal kabul edilmekte, zaman içinde tepkisel davranışların azalması ve kaybolması beklenmektedir (Kıvılcım ve Gümüş 2014; Santrock 2015).

Dokuz-On İki Yaş: Bu dönemde çocuklar ölümün evrensel ve kaçınılmaz bir gerçek olduğunu anlarlar. Artık ölen kişinin geri dönmesini beklemezler. Yakınlarının da bir gün öleceğini bilirler (Koytak 2008). Sevdikleri kişilerin ya da ebeveynlerinin öldüklerine ilişkin kâbuslar görmeye ve korkular geliştirmeye başlayabilirler. Ölümüne neden olan sebepler hakkında kesin bir yargıya sahip olmayabilirler. Bazen kişilerin yaptıkları kötülük veya iyiliklerin ölümlerine neden olduğuna inanırlar. Tıpkı yetişkinler gibi çocuklar da ölüme ilişkin mantıklı ve izah edilebilir bir sebep bulmaya çalışırlar (Bildik 2013).

12 Yaş ve Üzerinde: Ergenlik dönemi genel olarak 13-22 yaşları arasında kapsayan bir gelişim dönemidir. UNESCO bu dönemi 15-25 yaşları arası olarak belirtirken, Birleşmiş Milletlerin tanımında 12-25 yaş olarak belirtilmektedir (Santrock 2015). Bu dönemde ergenler yeni başlayan bir sürecin heyecanını yaşarken diğer yandan geride bıraktığı çocukluğun yasını tutarlar. Yetişkin gibi davranmaya çalışırlar ancak tepkileri çoğunlukla çocukluk dönemine aittir. Bu nedenle çoğu zaman duygu, düşünce ve davranışları değişkendir. Ergen bu dönemde hiç kimsenin kendisini anlamadığını düşünebilir başta ailesi olmak üzere birçok kişiyle çatışma yaşayabilir. Aileler genellikle bu dönemde çocuklarıyla iletişim kurmakta zorlanırlar (Slaughter 2005). Ergenin bu dönemde bir de kayıp yaşaması süreci daha da zor hale getirebilir. Ölüm haberi ile birlikte ergenler tıpkı yetişkinler gibi derin bir yas tutabilir ve duygularını yoğun bir şekilde yaşayabilirler. Ya da duygularını bastırabilir veya hiçbir şey yokmuş gibi de davranabilirler. Bazı ergenler yas sürecinde hislerinden kurtulmak için zararlı maddelere yönelebilir, odalarındaki eşyaları, müzik zevklerini, giyim tarzlarını değiştirerek ölüm acısıyla baş etmeye çalışabilirler. Birçok kavramı sorguladıkları gibi ölüm ve ölüm sonrasını da sorgulayabilir, ölüme meydan okumaya çalışabilirler. Bu süreçte sabırlı olmak, onu anlamaya çalışmak, acısına saygı duymak ve güven verebilmek çok önemlidir (Rutter ve Taylor 2002).

Kaybın Hemen Ardından Çocuklarda Görülen Tepkiler

Çocuklar kayıp haber sonrası kabullenme aşamasına kadar çeşitli tepkiler göstermekte ve kaybı genel olarak dört aşamada kabullenmektedirler. Bu aşamalar şu şekilde sıralanmaktadır.

1. Şok, inanamama, inkâr aşaması: Bu aşamada çocuklar ölümü kabullenmeyi reddedebilir, ağlayabilir, bağırabilir, kendini oyun oynayarak oyalamaya çalışabilir ya da hiçbir tepki göstermeyebilirler. Bu durum çocuğun durumu kabullenmesi için zamana ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

2. Protesto aşaması: Bu aşamada çocuklar sürekli değişen bir ruh haline sahiptirler. Çoğunlukla huzursuzdurlar. Sıklıkla ağlarlar, ölen kişiye yoğun bir özlem duyarlar ve "neden" diye sorgularlar (Bildik 2013).

3. Hüzün, özlem, kızgınlık, öfke ve suçluluk duygusuyla beraber umutsuzluk aşaması: Bu aşamada çocuk ölümü yavaş yavaş kabullenmeye başlar, ölen kişiyi özler ve ölüme öfke duyar. Özellikle aile içinde (anne-baba, kardeş vb.) kayıp yaşayan küçük çocuklar suçluluk hissedebilirler.

4. Kabul ve karar aşaması: Çocuk artık ölen kişinin bir daha geri gelmeyeceğini bu aşamada kabul eder, ölen kişiyle farklı bir ilişki geliştirir (özlemlerle anmak, fotoğraflarına bakmak, mezarını ziyaret etmek) ve günlük yaşamına devam etmeye çalışır (Sezer ve Saya 2009).

Çocukların göstermiş oldukları tepkiler yaş, gelişim özellikleri, mizaç, cinsiyet, ailenin sosyo-kültürel özelliklerine göre farklılık göstermekle birlikte bu tepkiler genel olarak;

- Ölen kişi hakkında konuşmayı reddetme, nedensiz öfke nöbetleri, suçluluk, üzüntü, özlem
- Uykuya dalmada problemler, gece kâbusları, kaygı, korku, fobiler, panik atak nöbetleri
- Aşırı hareketlilik ya da içedönüklük, sosyal ortamlardan uzaklaşma,
- Günlük aktiviteleri yapmada zorlanma, okula gitmek istememe, akranlarıyla oyun oynamaktan kaçınma
- Yeme bozuklukları, fiziksel şikâyetler, ağrılar (karın ağrısı, baş ağrısı)
- Yaşça daha küçükmüş gibi davranma, tuvalet alışkanlığını kazanmasına rağmen alt ıslatma, bebeksi konuşma ya da olgun davranışlar gösterme şeklinde sıralanmaktadır (Ergün 2005; Ürer 2017).

Bu davranışsal tepkilerin bir süre sonra azalması ve ortadan

kaybolması beklenmektedir. Eğer bu tepkiler çocukta iki haftadan daha uzun süre gözlemlenirse, kaygı ve korku düzeyi çocuğun hayat kalitesini olumsuz yönde etkilerse, çocukta diğer insanların ölümüne yönelik ciddi korkular oluştuysa, oluşan bu korkular çocuğun okula gitmesine ve günlük işlerini yapmasına engel oluyorsa mutlaka bir uzmandan destek alınmalıdır (Worden 2001).

Çocuğa Ölümü Açıklamak

Ölümün doğal bir süreç olduğu yaş ve gelişim özellikleri dikkate alınarak çocuklara mutlaka anlatılmalıdır. Çocuğa ölüm haberini çocuğun güvendiği ve yakın bulduğu birisi en uygun zamanda vermeli, çocuk ölüm haberini başkalarından duymamalıdır. Haberi vermeyi geciktirmek çocuğun tedirgin olmasına neden olabilmektedir. Çünkü çocuk bir şeylerin ters gittiğini etrafındaki insanların davranışlarından dolayı mutlaka fark edecek ve kendisine bir şeyler anlatılmadıkça daha fazla tedirgin olacaktır (Bildik 2013).

Sıfır-üç yaş arasında çocuklar soyut bir kavram olduğu için ölüme ilişkin çok fazla şey bilmezler. Bu yaş grubundaki çocuklar yas dönemini rutinleri devam etmesi koşuluyla (beslenme, uyku, duygusal ihtiyaçlar vb.) daha kısa sürede atlatabilirler. Üç-altı yaş arasındaki çocuklar ölümün geçici bir durum olduğunu düşünebilir ve ayrılık ya da uykuya ilişkilendirebilirler. Ölen kişinin uyanacağını ya da geri geleceğini düşünebilirler. Bu nedenle bu yaş grubundaki çocuklara ölüm kavramı anlatılırken uyku ya da ayrılma gibi kelimeler kullanılmamalıdır. "Uzaklara gitti", "Şuan yanımızdan ayrıldı" gibi cümleler çocukta terk edilmişlik duygusuna neden olabilmektedir (Kırmaz 2017). Çocuklara ölümü anlatırken yapılan hatalardan birisi de ölümü yaşlılık ya da hastalıkla ilişkilendirmektir. Böyle bir durumda çocuk genç birisi öldüğünde şaşırmakta ya da her hasta olanın öleceğini zannetmektedir. Altı- on iki yaş arasında çocuklar ölümün biyolojik bir süreç olduğunu artık anlayabilirler. Ancak ölüm haberini kabullenme sürecinde farklı tepkiler gösterebilirler (Slaughter 2005).

Çocuğa ölüm anlatılırken duyguları ya da gözyaşlarını gizlemeye gerek yoktur. Haberi veren kişi duygu ve gözyaşlarını gizlerse çocuk da duygularını, acısını ve gözyaşlarını gizlemeye çalışabilir. Bu nedenle ölüm haberi verilirken doğal olunmalı, çocuğa duygu ve düşüncelerini

ifade edebilmesi için fırsat verilmelidir. Her ne kadar ölüm haberi vermek konusunda süslü, özenli kelimeleri kullanma arayışına girilse de aslında yapılması gereken şey net bir şekilde çocuğa, kişinin öldüğünü ve artık yaşamayacağını söylemektir (Kıvılcım ve Gümüş Doğan 2014). Böylece çocuklar ölüm kavramının dönüşü olmayan bir şey olduğunu anlayacaklardır. Özellikle erken çocukluk döneminde "artık yaşamıyor, artık yürüyemeyecek, konuşamayacak, yemek yiyemeyecek" vb. şekilde somutlaştırılarak ölüm haberi verilmeli, "öldü" kelimesi kullanılmamalıdır. Çünkü ölüm bu yaş grubu çocuklar için soyut bir kavramdır. Bu yaş grubu çocuklar ölüm haberi sonrası sıklıkla "Sen de ölecek misin?" sorusunu sorabilirler. Böyle bir durumda "Dünyada yaşayan herkes ölür. Ancak ben daha uzun süre yaşayıp senin yanında kalmayı planlıyorum." şeklinde cevap verilebilir (Kırmaz 2017).

Ölüm haberi vermek kolay bir durum değildir. Fakat ölüm haberinin verilmesi konusunda çocuğu belirsizliklere sürüklemek ona çok daha büyük zararlar vermekte, çocuğun güven duygusunu sarsmaktadır. Bu nedenle ölüm haberi aradan çok uzun zaman geçmeden çocuğa verilmelidir. Ölüm haberi çocuğa verilirken sakın ve şefkatli bir şekilde konuşulmalıdır (Granot 2005; Bildik 2013). Çocuğun bu esnada kendisini güvende hissetmesi çok önemlidir. Bu nedenle mümkünse çocuğun kendini güvende hissettiği bir ortam seçilmelidir. Çocuk haberi çok sevdiği güvendiği birisinden duymalıdır. Konuşma esnasında çocuğun anlayabileceği basit cümleler kurulmalı, açık ve anlaşılır konuşulmalıdır. Çocuğun soru sorabilmesine fırsat verilmeli, sorduğu sorular mutlaka cevaplandırılmalıdır (Worden 2001). Ölüm olayının ardından birkaç gün boyunca neler olacağı çocuğa anlatılmalıdır. Çocuğun isteği doğrultusunda cenaze ile ilgili işlemler hakkında bilgi verilmelidir. Cenaze töreninin nerede olacağı, nereye gidileceği, evde kimlerin olacağı ve gelecek ziyaretçilerle ilgili çocuk bilgilendirilmelidir (Attape 2004). Çocuk törene katılmayı istemiyorsa kesinlikle ısrarcı olunmamalıdır. Çocuklar hazır olduklarında ölen kişinin mezarını ziyaret etmeyi bazen kendileri istemektedirler. Çocukların cenaze törenine katılması ile ilgili farklı kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Bazı kaynaklarda ölümü kabullenmesi açısından çocuğun cenaze törenine katılması faydalı bulunmaktadır. Özellikle yedi yaş ve sonrasında çocukların törene katılabileceği vurgulanmaktadır. Ancak

çocuğun cenaze törenine katılıp-katılmaması ile ilgili karar verilirken mutlaka yaş, gelişimsel özellikleri ile çocuğun tercihi göz önünde bulundurulmalıdır (Ürer 2017; Şahin Zeteroğlu 2018).

Ölüm haberi verildikten sonra çocuklarda ölen kişi hakkında konuşmak istememe, içe kapanma ya da tam tersi aşırı hareketli olma gibi tepkiler görülebilmektedir. Böyle bir durumda çocuğa anlayışla yaklaşılmalı, bir süre sonra çocuğun ölüm haberini kabulleneceği unutulmamalıdır (Dülgerler, Engin ve Çam 2005). Çocuklar ölümü kabullendikten sonra yoğun bir suçluluk duygusu da yaşayabilirler, ölen kişinin kendi yaptıkları yüzünden öldüğünü düşünebilirler. Böyle bir durumda çocuğa onun suçu olmadığı anlatılmalıdır. Çocuklar sevildiklerini, anlaşıldıklarını ve güvende olduklarını hissettikleri zaman suçluluk duygusundan daha kolay kurtulabilirler. Kayıp sonrası çocuklar bazen hayatta kalan kişiyi de suçlayabilirler. Çocuğa göre hayatta kalan ebeveyn, ölen ebeveynin gitmesine izin vermiştir. Bu nedenle hayatta kalan ebeveyn karşı yoğun bir öfke duyabilir. Bu tepkilerin yas sürecinden kaynaklandığı, çocuğun kendini ifade edebilmek için verdiği tepki olduğu unutulmamalıdır (Rutter ve Taylor 2002; Sezer ve Savaş 2009).

Çocuklar özellikle ebeveynlerden birinin ya da her ikisinin kaybı sonrasında günlük yaşamının nasıl etkileneceğine dair kaygı yaşayabilir ve bu kaygılarını davranışlarıyla belli edebilirler. Bundan sonra kiminle yaşayacağını, ihtiyaçlarını kimin karşılayacağını, okula gidip gidemeyeceğini merak edebilirler. Böyle bir durumda günlük yaşamda ne gibi değişiklikler olacağı hakkında mutlaka çocuğa bilgi verilmelidir. Böylece çocuk yas sürecini daha sağlıklı bir şekilde atlatabilir (Bildik 2013).

Ölüm sonrası çocuğun aile çevresi sürecin sağlıklı bir şekilde atlatılmasında önemli bir role sahiptir. Bu süreçte çocuğun yas tutan diğer ebeveynlerden ya da evden uzaklaştırılması çocuğun kaygı ve korkusunu daha fazla artıracaktır. Bu nedenle bu süreçte aile bireylerinin birbirlerine destek olması çok önemlidir. Bu süreçte eğer çocuk okula gidiyorsa öğretmenin de bilgilendirilmesi gerekmektedir. Böylece çocuğa çok yönlü bir destek verilmiş olacaktır. Eğer çocukta yas kaybı uzun süre devam ederse bir uzmandan mutlaka destek alınmalıdır (Şahin Zeteroğlu 2018).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çocukların ölüm algısı ve ölüm haberi sonrası verdikleri tepkiler yaş ve gelişimsel özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Her yaş döneminin kendine özgü gelişimsel özellikleri bulunmaktadır. Bu nedenle çocuklara ölüm haberi verilirken gelişimsel dönemleri mutlaka dikkate alınmalıdır. Sıfır-üç yaş arasında çocuklar ölüme ilişkin çok fazla şey bilmezler. Fizyolojik ve duygusal ihtiyaçları karşılanmadığında ölen kişinin yokluğunu hissedebilirler. Bu yaş grubundaki çocuklar rutinleri devam etmesi koşuluyla süreci daha kısa sürede atlatabilirler. Bu nedenle çocuğa bakan kişinin yokluğu hissettirilmemeli ve çocuğun ihtiyaçları karşılanmalıdır. Üç-altı yaş arasındaki çocuklar ölümün geçici bir durum olduğunu düşünebilir ve ölümü ayrılık ya da uykuya ilişkilendirebilirler. Ölen kişinin uyanacağını ya da geri geleceğini düşünebilirler. Bu nedenle bu yaş grubundaki çocuklara ölüm kavramı anlatılırken uyku ya da ayrılık gibi kelimeler kullanılmamalıdır. Ayrıca bu dönemde çocukların tekrarlar öğrendikleri ve ölüm hakkında soru sormaya başladıkları unutulmamalıdır. Çocuğun ölümle ilgili sorduğu sorular "sen küçüksün anlamazsın" denilerek geçiştirilmemelidir. Altı-dokuz yaş arasındaki çocuklar ölümün bir son olduğunu ve ölen kişinin geri dönmeyeceğini fark ederler. Ölen kişinin artık nefes almadığını, konuşamayacağını ya da hareket edemeyeceğini bilirler. Bu nedenle aileden birinin kaybına güçlü tepkiler gösterebilirler. Bu süreçte çocuğa destek olabilecek güvenilir bir kişinin olması önemlidir. Dokuz-on iki yaş grubundaki çocuklar artık ölen kişinin geri dönmesini beklemezler. Herkesin bir gün öleceğini bilirler ve kayıp sonrası duygularını yoğun bir şekilde yaşarlar. Ergenlerin ölüm haberi karşısında verdikleri tepkiler ise değişiklik göstermektedir. Ölüm haberiyle birlikte ergen içe kapanabilir ya da tam tersi öfke nöbetleri geçirebilir, ölüm ve ölüm sonrasını sorgulayabilir. Ergenler ölüm karşısında duygularını paylaşmaya ve birilerinin onları dinlemesine gereksinim duyarlar Bu nedenle güvendiği bir yetişkinin ya da arkadaşının yanında olması ergenin süreci daha rahat atlmasına yardımcı olabilir.

Çocukların ölüm haberine verdikleri tepkileri haberin verilmiş şekli de etkilemektedir. Çocuğa ölüm haberini çocuğun güvendiği ve yakın bulunduğu birisi en uygun zamanda vermeli, çocuk ölüm haberini başkalarından duymamalıdır. Haberi vermeyi

geciktirmek çocuğun tedirgin olmasına neden olabilmektedir. Ölüm haberi verilirken çocuğa güvende olduğu hissettirilmeli, verdiği tepkiler karşısında sabırlı ve anlayışlı olunmalıdır. Kayıp haberi sonrası çocuklarda birtakım davranış değişiklikleri de görülebilmektedir. Bu değişiklikler genel olarak içe kapanma, inkâr, depresyon, suçluluk, öfke nöbetleri, kaygı, korku, panik atak nöbetleri, uyku problemleri, yeme bozuklukları, akademik başarıda düşüş, günlük aktiviteleri yapmakta zorlanma ve gelişimsel özelliklerde gerileme şeklinde sıralanmaktadır. Bu süreçte çocuklarda davranış değişikliklerinin meydana gelmesi normaldir ancak tepkilerin sıklığı ve zamanı oldukça önemlidir. Bu tepkiler çok sık ve uzun sürüyorsa mutlaka bir uzmandan yardım alınmalıdır.

KAYNAKLAR

- Attepe A. (2004). Anne baba kaybının çocuklar üzerindeki etkileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 23(23): 23-28.
- Berk E. L. (2013). Bebekler ve çocuklar doğum öncesinden orta çocukluğa. (Çev. N. Işıkoğlu Erdoğan). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Bildik T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas: *Ege Tıp Dergisi*, 52(4): 223-229.
- Bowlby J. (1980). *Attachment and loss: Sadness and depression*. New York: Basic Books.
- Dülgerler Ş, Engin E, Çam O. (2005). Çocuklarda ölüm kavramı ve yas sürecinde psikiyatri hemşiresinin rolü. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 21(1): 197-209.
- Dyregrov A. (2008). *Grief in children a handbook for adults*. USA: Jessica Kingley Publishers.
- Ergün N. (2005). Çocuklarda yas. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 4(1): 98-101.
- Granot T. (2005). *Without You: Children and young people growing up with loss and its effects*. USA: Jessica Kingley Publishers.
- Kırmaz G. (2017). Okul Öncesi dönemi (3-6 yaş) çocuklarında ölüm yaşantısı üzerine ailelere öneriler: *Okul Psikolojik Danışmanı E- Bülten*, 7,35-37.
- Kıvılcım M, Gümüş Doğan D. (2014). Çocuk ve ölüm: *Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi*, 21(1): 80-85.
- Koytak N S. (2008). 7-11 yaş grubundaki çocuklarda ölüm kavramı ve ölüm kaygısının araştırılması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Santrock J W. (2015). Ölüm ölmek ve yas. (Çev. G. Yüksel). *Yaşam boyu gelişim içinde* (s.620-643). Ankara: Nobel Akademi.
- Sezer S, Saya P. (2009). Gelişimsel açıdan ölüm kavramı: *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (13): 151-165 .
- Slaughter V. (2005). Young children's understanding of death: *Australian Psychologist*, 40(3): 179-186.
- Slaughter V, Griffiths M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4): 525-535.
- Şahin Zeteroğlu, E. (2018). Yanyana bulunmaması gereken iki kavram: Çocuk ve ölüm (Ed: P. Bayhan ve İ. Artan). Sağlık kuruluşlarında çocuk içinde (s.97-117). Ankara: Hedef Yayıncılık.
- Rutter M, Taylor EA. (2002). *Child and adolescent psychiatry*, USA: Blackwell Publishing.
- Ürer E. (2017). Çocuklarda ölüm ve yas üzerine bir inceleme. *Dini Araştırmalar*, 20(52): 131-140.
- Willis C. A. (2002). The grieving process in children: Strategies for understanding, educating, and reconciling children's perceptions of death. *Early Childhood Education Journal*, 29(4): 221-226.
- Worden W J. (2001). *Children and grief: When a parent dies*. New York: Guilford Press
- Yıldız A. (2004). Çocuk, ölüm ve kayıp. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(12): 125-144.
- Yörükoğlu, A. (2004). *Çocuk ruh sağlığı*. İstanbul: Özgür Yayınları.